
החלוקה המינהלית של ממלכת יהודה לאור הממצא האפיקראפי

Author(s): גרשון גליל

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 4 (תשמ"ז), pp. 495-509

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70061944>

Accessed: 05/12/2011 15:04

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

החלוקה המינהלית של ממלכת יהודה לאור הממצא האפיגרפי*

מאת גרשון גליל

ממצאים אפיגרפיים שנתגלו בעשרות השנים האחרונות בארץ יהודה בכלל ובנגב בפרט, נתפרשו בתגובה לעיל כסותרים את ההנחה, שרשימת ערי יהודה ביהושע טו כא–סב משקפת חלוקה מינהלית של ממלכת יהודה, הנחה שהועלתה בראשונה על ידי א' אלט¹, ונתקבלה על דעת חוקרים רבים ובהם ב' מזר, מ' נות, פ' מקרוס, א' רייט, ז' קלאי, י' אהרונז' ואחרים². כמו כן נטען שהממצא האפיגרפי אינו מסייע להנחתי בדבר החלוקה המינהלית המשנית של מחוזות יהודה³.

תמצית תשובתי היא שמבין שמונה הכתובות שנזכרו בתגובה לעיל, אין ולו אחת הסותרת את ההנחות הללו. אדרבה, כתובות שהובאו בדיון וכן כתובות נוספות, שלא הוזכרו, משקפות בבירור את המבנה ההירארכי של המינהל היהודאי ומסייעות להנחה בדבר חלוקת המסגרות המינהליות המחוזיות של ממלכת יהודה למחוזות משנה ולערי מינהל⁴.

* אני מודה לפרופ' ב' מזר על שהואיל בטובו לשוחח עמי על בעיות שהועלו בדברי תגובה אלה וכן לעיין בכתב היד ולהעיר הערות. כמו כן נתונה תודתי לגב' עדה ירדני על עצותיה המועילות, לגב' מיכל דייג'מנדלס, ממוזיאון ישראל בירושלים; לגב' ורדה זוסמן מאגף העתיקות והמוזיאונים, משרד החינוך והתרבות, ירושלים; ולגב' גבי בקי מן המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל אביב, על עזרתן באיתור הכתובות האפיגרפיות שנידונו בתגובתי.

- 1 A. Alt, 'Judas Gaue unter Josia', *Palästina-Jahrbuch*, XXI (1925), pp. 100–117
- 2 ב' מזר, 'ארץ ישראל', אנציקלופדיה מקראית, א, ירושלים תש"ז, טור 718: הנ"ל, 'יהושפט בן אסא', שם, ג, ירושלים תשי"ח, טור 566; M. Noth, *Das Buch Josua*, Tübingen 1953², pp. 88–100; F.M. Cross and G.E. Wright, 'The Boundary and Province Lists of the Kingdom of Judah', *JBL*, LXXV (1956), pp. 202–226; Z. Kallai, 'The Town Lists of Judah, Simeon, Benjamin and Dan', *VT*, VIII (1958), pp. 134–160; Y. Aharoni, 'The Province-List of Judah', *VT*, IX (1959), pp. 225–246; המקרא, ירושלים תשכ"ג, עמ' 286–279 ועוד במחקרים רבים מפרי עטו; ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 317–313 ועוד במחקרים רבים שלו; ולאחרונה: Z. Kallai, *Historical Geography of the Bible*, Jerusalem–Leiden 1986, pp. 372–377. הנחתו של אלט נתקבלה על דעת חוקרים רבים נוספים, כמו למשל: מ' כוכבי, 'הסקר בארץ יהודה', בתוך: הנ"ל (עורך), יהודה, שומרון וגולן: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב, עמ' 21 ואילך; A.F. Rainey, 'The Administrative Division of the Shephelah', *Tel Aviv*, VII (1980), pp. 194–200; idem, 'The Biblical Shephelah of Judah', *BASOR*, CCLI (1983), pp. 1–22; J. Bright, *A History of Israel*, Philadelphia 1981³, pp. 206 n. 51, 222, 252. לדעה שונה ראה: י' קויפמן, ספר יהושע, ירושלים תשכ"ג², עמ' 197–185.
- 3 ג' גליל, 'מחוזות ההר של ממלכת יהודה', ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 224–205.
- 4 שלוש כתובות שהובאו בתגובה לעיל כראיה לסתירת הנחות החוקרים בכלל והנחתי בפרט, אינן

א

כתובת 24 מערד הנזכרת בתגובה לעיל כראיה לסתירת הנחת החוקרים בכלל, והנחתי בפרט, היא דווקא אחת הראיות הברורות לקיומם של מחוזות משנה מינהליים בנגב. בכתובת זו מצויה אלישיב בן אשיהו, מפקד ערד, לשלוח חיילים מערד ומקינה אל אלישמע בן ירמיהו, מפקד רמת נגב, 'פן תבוא אדום שמה'.⁵ פקודה זו מלמדת על קיומם של שלושה דרגי מינהל: (א) הדרג הממונה על אלישיב. (ב) אלישיב, מפקד ערד (וכנראה במעמד מינהלי מקביל, אלישמע בן ירמיהו מרמת נגב). (ג) מפקד קינה, שהיה כפוף למפקד ערד, שכן לאחרון היתה הסמכות ליטול חיילים מקינה ולשלחם לעיר אחרת. מכאן שערד וקינה היו חלק ממסגרת מינהלית-צבאית אחת, ואילו רמת נגב השתייכה למסגרת אחרת, כפי שעולה מן הצורך במתן הוראה מיוחדת לאלישיב לתגבר את רמת נגב. אילו היתה עיר זו בגזרת אחריותו, ניתן להניח שמפקד ערד היה דואג בעצמו לחיזוקה.

בנגב יהודה ניכרים, לפי עדותה של כתובת זו, כל הדרגים המינהליים שעליהם הצבעתי במאמרי על מחוזות ההר של ממלכת יהודה: הדרג הבסיסי, העיר, המיוצג על ידי קינה (היא, כנראה, ח'רבת עווה, וראה להלן, בדיון בכתובת אחקם מח'רבת עווה); דרג הביניים, המיוצג על ידי ערד, שבה ישב ראש היחידה המינהלית אשר כונתה במאמרי: 'מחוז משנה' (ולראיה עובדת שליטתו על עיר נוספת, היא קינה, ולהלן נראה שהיה ממונה על ערים נוספות); הדרג הממונה, ששמו אינו ברור מכתובת 24 אך מסתבר מכתובות אחרות (ראה להלן).

השוואת כתובת 24 מערד לרשימת ערי הנגב ביהושע טו כא-לב מעלה קווי דימיון ושוני. מחד גיסא, זיקתה המינהלית של קינה לערד עולה בקנה אחד עם הנחתי בדבר המבנה הפנימי של רשימת ערי הנגב. לדעתי, נכללו במחוז המשנה של ערד ארבע הערים הראשונות ברשימה: קבצאל, ערד,

רלוואנטיות כלל לנושא; שלוש לא זו בלבד שאינן סותרות את הנחתו של אלט או את הנחתי אלא מחזקות אותן; כתובת אחת אינה מעלה ואינה מורידה וממילא לא היה מקום להזכירה, והדיון של בעל התגובה לעיל בכתובת 25 מערד אינו אלא התפרצות לדלת פתוחה, שכן הסתירה לכאורה בין כתובת זו לבין הנחתו של אלט כבר הועלתה ונידונה בהרחבה בעבודותיו של י' אהרוני, אשר כידוע, חרף העדות הנזכרת, לא שינה את עמדתו באשר למהותה ולתכליתה של רשימת ערי יהודה ביהושע טו. להלן נראה, שהסתירה הנזכרת אינה אלא סתירה מדומה, הנסמכת על קריאה שגויה של הכתובת. לדברי אהרוני ראה: י' אהרוני, ארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ירושלים תשל"ח, עמ' Y. Aharoni, *The Land of the Bible: A Historical Geography*, London 1979², 225-224, pp. 399-400, ועתה גם במהדורה השנייה של ספרו: ארץ ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 306-305.

5 על כתובת 24 מערד ראה: י' אהרוני, כתובות ערד, ירושלים תשל"ו, עמ' 48-51 ושם ספרות נוספת; A. Lemaire, *Inscriptions Hébraïques, I: - Les Ostraca*, Paris 1977, pp. 188-195. לאמיר קיבל את קריאתו של אהרוני בשינויים קלים בלבד. הוא חולק על אהרוני בשאלת מספר החיילים שנצטווה אלישיב לשלוח לרמת נגב. לדעת אהרוני (שם, עמ' 50), נצטווה אלישיב לשלוח חמישים חיילים מערד ומאה מקינה. לעומתו הציע לאמיר (שם, עמ' 188-189) להשלים: '[תשמעון] מערד 5 ומקינה] 5 למלחמ[ה]'. על הקשיים בהצעתו של לאמיר ראה: אהרוני, שם, עמ' 48, הערה 4. המספר מאה מקינה נראה גבוה, ואולי עדיף להשלים: '...ומקינה[ה]. [עשר]ה'. לסוגיה זו עיין גם: ח' רביב, כתובות מתקופת המלוכה בישראל, ירושלים תשל"ה, עמ' 63.

יגור וקניה⁶. מסגרת מינהלית זו ירשה כנראה את התחום המכונה בספר שמואל: 'נגב הקיני' (שמואל א כז י) ו'ערי הקיני' (שם ל כט), ובשופטים א טז: 'נגב ערד'⁷. מאידך גיסא, ראוי להדגיש, שרמת נגב, שאליה מצווה אלישיב לשלוח את חייליו, איננה נזכרת ברשימת ערי יהודה ביהושע טו. אי מניינה של רמת נגב עשוי ללמד על פער כרונולוגי בין כתובת ערד מס' 24, המתוארכת לסוף המאה הז'-ראשית המאה הו' לפנה"ס, לבין רשימת ערי יהודה. פער זה מסייע להנחה הקובעת את זמנה של רשימה זו לימי חזקיהו ולא לימי יאשיהו ובניו⁸.

נמצאת אומר, שהשוואת כתובת 24 מערד לרשימת ערי יהודה מלמדת על דימיון ועל המשכיות, תוך שינויים בין החלוקה המינהלית של הנגב בימי חזקיהו, ואולי גם בימי מנשה ואמון, לבין החלוקה המינהלית בימי יאשיהו ובניו. בתקופות הללו היתה ערד העיר החשובה ביותר במחוז המשנה הצפון-מזרחי של נגב יהודה. מעמדה המינהלי המרכזי בימי חזקיהו עולה לא רק מניתוח המבנה הפנימי של רשימת ערי יהודה אלא גם מן הממצא האפיקראפי⁹.

ב

בכתובת 3 מערד מצווה אלישיב, מפקד ערד, לעלות עם משא צמד חמורים לבאר שבע¹⁰. הפקודה נשלחה מאת חנניהו, שהיה הממונה על אלישיב. כתובת זו איננה סותרת את הנחתו הנזכרת של

6 אין כל קושי באי הזכרתה של ערד בראש הרשימה. שכן כפי שכבר הוכח, העיר הראשית איננה נזכרת בראש רשימת ערי המחוז וכיוצא בזה גם לא בראש רשימת ערי מחוזות המשנה. להבחנה זו עיינו: F. Crüsemann, 'Überlegungen zur Identifikation der Hirbet el-Mšāš (Tēl Māsōš)', *ZDPV*, LXXXIX (1973), p. 214; N. Na'aman, 'The Inheritance of the Sons of Simeon', *ZDPV*, XCVI (1980), p. 145; ג' גליל, 'נחלת שבט דן: היקפה ותולדותיה', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 17, הערה 66; הנ"ל, 'המערך המנהלי של שפלת יהודה', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, ט (תשמ"ה), עמ' 71, הערה 54.

7 ייתכן שגם העיר יגור, שנכללה לדעתי במחוז המשנה של ערד, נזכרת בכתובת ערד. לדעת אהרוני (כתובות ערד [לעיל, הערה 5], עמ' 78), נזכרת יגור בכתובת 42, המלמדת לדעתו על משלוחים ששוגרו מיגור לערד. קריאתו ופירושו נסמכים על השלמה שהיא אמנם לא ודאית אך בהחלט אפשרית: ניתן לקרוא בוודאות את שתי האותיות האחרונות של השם ('ור') ומימין נראה חלקה השמאלי של האות גימל.

8 לקביעת זמנה של רשימת ערי יהודה לימי חזקיהו ראה עבודותיו של קלאי (לעיל, הערה 2): נחלות, עמ' 313 ואילך; גיאוגרפיה היסטורית, עמ' 372 ואילך, וכן עבודותיו שנמנו לעיל, הערות 3, 6. חוקרים אחרים שיערו, שזמנה של הרשימה הוא ימי יאשיהו. להנחה זו ראה: אלט (לעיל, הערה 1); נות (לעיל, הערה 2); B. Mazar, 'En Gedi', in: D.W. Thomas (ed.), *Archaeology and the Old Testament Study*, Oxford 1967, pp. 224 ff. מסות בארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 79; ולאחרונה גם: נ' נאמן, 'הנגב בשלהי ימיה של ממלכת יהודה', קתדרה, 42 (תשמ"ז), עמ' 6; N. Na'aman, 'Hezekiah's Fortified Cities and the LMLK Stamps', *BASOR*, CCLXI (1986), p. 18, n. 6.

9 על מעמדה של ערד בימי חזקיהו ראה: אהרוני, כתובות ערד (לעיל, הערה 5), עמ' 72-76, 148, 150, וראה גם הדיון להלן.

10 אהרוני, שם, עמ' 18, ושם ספרות נוספת. אהרוני הציע לקרוא: 'צוך. חנניהו. על באר שבע'. אבל

אלט. אדרבה, היא מחזקת אותה, שכן היא מלמדת, שבתחום אחריותו המינהלית של חנניהו נכללו ערד ובאר שבע, שתי ערים שנמנו במחוז הנגב של יהודה ביהושע ט.

כל שניתן ללמוד בוודאות מן הכתובת הוא שחנניהו היה הממונה על חבלים נרחבים של הנגב ובהם ערד ובאר שבע. מעבר לכך לא ניתן אלא לשער השערות מהשערות שונות, שהפחות סבירה שבהן היא זו הקובעת שבאר שבע היתה נתונה לשליטתו של מפקד ערד, כהשערת אהרונ¹¹. במקום לשער השערות, אעדיף להציג מספר שאלות שמעלה הכתובת ומספר תמיהות העולות מהשערות של אהרונ¹²: (א) מדוע נצטווה אלישיב להתייצב אישית בבאר שבע? (ב) מה היתה תכלית העלאת המשא לבאר שבע? האם המשלוח נשלח מפאת מחסור זמני במזון בעיר או שמא בגלל שבאר שבע היתה מרכז מינהלי? (ג) אם אכן היתה באר שבע תלויה באספקה סדירה מערד, ואם היתה זו חובתו הקבועה של מפקד ערד לדאוג לכלכלתה של באר שבע, האם היה מקום להוראה מיוחדת בעניין זה? (ד) אם הועלה המשא לבאר שבע מפאת מצב חירום מיוחד, כהנחת אהרונ¹³, האם ניתן ללמוד מן הכתובת על שגרת המינהל במחוז הנגב? (ה) ואם אכן שרר מחסור חמור בבאר שבע, שחייב אספקה מיידית של מזון ואפילו של בצק, כדעת אהרונ¹⁴; ואם אמנם יש ללמוד מכאן, שבת המחסנים בבאר שבע כבר אינו קיים, כפי ששיער אהרונ¹⁵; האם ייתכן שאלישיב, כהצעת אהרונ¹⁶, נצטווה לעלות לבאר שבע בכדי לבצע שם ספירת מלאי? איזה מלאי של 'חטים ולחם' היה עליו למנות אם היישוב הזה נזקק נואשות לבצק?¹⁷

בהמשך להנחתו באשר לזיקה המינהלית בין באר שבע לערד, הרחיק אהרונ¹⁸ לכת בהניחו, שמפקד ערד קיבל את הוראותיו ישירות מן המלך והיה כפוף לו באופן ישיר, ומכאן הוא ביקש ללמוד על חשיבותה היתרה של ערד בתקופה זו¹⁹. אהרונ²⁰ ביסס את השערותיו על הזכרת מלך יהודה בכתובות 24 ו-40 מערד, ועל הנחתו בדבר תחום אחריותו המינהלית של אלישיב, שהקיף להערכתו חבלים נרחבים וערים רבות, ובכללן כאמור באר שבע²¹. להזכרת 'המלך' או 'מלך יהודה' בכתובות

- טובה יותר קריאתו של לאמיר (לעיל, הערה 5, עמ' 163–164): 'צוץ. חנניהו על(ה) באר שבע'.
 11 על השערה זו ראה: אהרונ²², שם, שם. השערות משניות, כנראה, להצעתו המזהה את תל א-סבע עם באר שבע ולממצאים המועטים מן התקופה הנידונה שנתגלו באתר זה. הואיל והיישוב בתל א-סבע כבר עמד בחורבנו באותה עת, נאלץ אהרונ²³ לשער, שבאר שבע הנזכרת בכתובת 3 מערד איננה תל א-סבע 'אלא עיר הפרוות ששכנה בסביבתה' (שם, שם). אולם זיהויה של באר שבע עם תל א-סבע, כידוע, איננו ודאי, ויש המבקשים אותה תחת חורבותיה של העיר הרומית- הביזנטית בבאר שבע החדשה. לפי גישה זו, תל א-סבע היא שבע / שמע. כך שיער א' אלט לפני למעלה מחמישים שנה: A. Alt, 'Beiträge zur historischen- Geographie und Topographie des Negeb', *JPOS*, XV (1935), pp. 320–324, ולאחרונה הגיע למסקנה זוה גם נ' נאמן, 'נחלתם והתנחלותם של בני שמעון בדרום הארץ', בתוך: י' זקוביץ וא' רופא (עורכים), ספר י"א זליגמן: מחקרים במקרא ובעולם העתיק, א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 128 ואילך, וישם ספרות נוספת.
 12 ב"א לוי, 'על כתובות ערד', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, ג (תשל"ט), עמ' 289, אכן הניח, שאלישיב נצטווה לספור חטים ולחם בערד ולא, כדעת אהרונ²⁴, בבאר שבע.
 13 אהרונ²⁵, כתובות ערד (לעיל, הערה 5), עמ' 141, 148 ועוד.
 14 בהקשר זה ראוי להזכיר את הנחתו של אולברייט, שלפיה לא היה אלישיב בן אשיהו אלא בנו של יאשיהו מלך יהודה, שכן אשיהו (לדעת אולברייט) היא צורה מקוצרת של יאשיהו. ראה: W.F.

24 ו-40 מערד יש להעיר את ההערות הבאות: (א) 'דבר המלך אתכם בנבשכם' בכתובת 24 משמעו: פקודה זו היא מטעם המלך, ואין הכוונה שזו פקודה אישית של המלך או של שר הצבא, אלא צו של מי שמונה מטעמם והיה כפוף להם. (ב) 'דע מלך יהודה' בכתובת 40, אין הוראתו, שמלכיהו, מפקד ערד בימי חזקיהו, היה כפוף ישירות למלך, אלא שהפקיד אשר כתב למלכיהו, סבור היה שהנושא הנזכר במכתב חיוני וחשוב ביותר, עד כדי הכרח להביאו לידיעת המלך, ואינו צריך לפרט באיזו דרך תימסר ההודעה, שכן היו לכך, כנראה, נהלים קבועים ומקובלים¹⁵.

הווי אומר, שהזיקה המינהלית בין ערד לבאר שבע, כפי שעולה מכתובת 3 מערד, ודאי אינה סותרת את הנחתו של אלט או את הנחתו. אדרבה, הכתובת מלמדת על הירארכיה במחוז הדרומי של הממלכה והיא ראייה לקיום מסגרת מינהלית נרחבת בנגב, שפללה, בין השאר, את באר שבע וערד, בדומה להיקפו של מחוז הנגב כפי שהוא משתקף מרשימת ערי יהודה ביהושע טו.

תמונה דומה עולה גם מכתובות 17 ו-40 מערד, שלא נזכרו בתגובה לעיל. בכתובת 17 נזכרת העיר זיף, לא זיף שבהר אלא זו שבנגב (יהושע טו כד), כפי שהדגיש בצדק אהרונים¹⁶. למרבה הצער הקריאה 'זף' בכתובת זו איננה ודאית. אולם ברור, שמדובר במשלוח מערד לעיר אשר לא נכללה במחוז המשנה של ערד, בדומה לרמת נגב, שכן נדרשה התערבותו של הממונה על ערד ורק הוראתו המפורשת הביאה למשלוח היין¹⁷.

אף כתובת 40 מערד מוכיחה את ההנחה שמפקד ערד היה ממונה על ערים נוספות. ניתן ללמוד על כך מן התואר 'בנכם' שבפתיחה ומתוכנה של הכתובת. מסתבר, כפי שכבר הניח אהרונים, שלמפקד ערד היתה: 'סמכות ניכרת וכותבי המכתב [מס' 40], גמריהו ונחמיהו, היו כפופים לו. נראה

Albright, in: J.B. Pritchard (ed.), *The Ancient Near East Supplementary Texts and Pictures Relating to the Old Testament*, Princeton 1969, p. 569. להשערות של אולברייט אין סיוע, וזהות השמות אינה מבוססת כלל ועיקר. השם אשיהו, אשר אמנם אינו בא במקרא, נפוץ יחסית במקורות חוץ מקראיים, בעיקר בכתובות ערד (כמו למשל השם: 'אשיהו בן עזרי בכתובת 51), ועל גבי חותמות ובולות שונות ובהן הבולות: 'לאשיהו בן שמעיהו', 'למעשיהו אשיה' (שתי בולות שונות), 'למשלם / אשיהו', ועוד. על בולות אלה ראה: נ' אביגד, בולות עבריות מימי ירמיהו, ירושלים תשמ"ו, עמ' 33, 105, 110, ושם ספרות נוספת.

15 אהרונים (כתובות ערד [לעיל, הערה 5], עמ' 151), הזכיר גם את כתובת 88 מערד כראיה: 'למעמדו הרם של אלישיב המקבל ישירות את הוראת המלך'. אולם אין לקבל את קריאתו של אהרונים ולא את מסקנותיו. לסוגיה זו עיין: א' מלמט, ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 234-236, הערה 25*, ושם ספרות נוספת.

16 אהרונים, שם, עמ' 36. לדעה שונה ראה: לאמיר (לעיל, הערה 5), עמ' 163-165.
17 לכתובת 17 מערד חשיבות מיוחדת מפאת העובדה שאלישיב, מפקד ערד, נזכר בה בגוף שלישי. לפי הנחתי מלמדת הכתובת, שאלישיב לא נמצא באותה עת בערד, אם משום שיצא ממנה בשליחות כלשהי או מפני שנפגע או אולי נהרג. נחום הנזכר בחרס זה הוא כנראה ממלא מקומו של אלישיב. כך שיער גם לאמיר, שהניח כי נחום הוא סגנו של אלישיב. ראה: A. Lemaire, *Les Ostraca hebreux*. de l'époque royale Israelite, Unpublished Doctoral Thesis, Paris 1973, p. 333. נחום נזכר גם בכתובת 16 מערד, שממנה עולה בבירור, שבראשונה הוא היה כפוף לאלישיב. ראייה למעמדו של נחום היא הידיעה בכתובת 17, שהוא אכן מסר בערד את השמן לכתי וחתם בחותמו.

שגמריהו היה מפקדה של מצודה ששכנה בדרך לאדום, שעמדה בקשר יומי עם ערד...¹⁸. חשיבותה של כתובת זו גם בזמנה, שנקבע על ידי אהרונזי לימי חזקיהו, ויש בה ראיה להמשכיות הנזכרת במבנה המינהלי של ממלכת יהודה בימי חזקיהו ובימי יאשיהו ובניו.

ג

בחפירות תל א-סבע, בשכבה המיוחסת על ידי החופר לימי חזקיהו, נתגלה אוסטרקון בן חמש שורות קצרות. אהרונזי הציע את הקריאה הבאה: (1) 15, (2) מן תלד ב/ W, (3) 2, (4) בית אמם, (5) 3. לדעתו, הוראת הכתובת היא, שבשנת 15 לחזקיהו (?) נשלחו מתולד ומבית אמם לתל א-סבע – היא באר שבע, לדעתו – חמש בת יין (?)¹⁹. לעומתו הציע לאמיר לקרוא: (1) 10 א'פה, (2) פנאל עבד, (3) (?) (4) בזא אמץ, (5) 30²⁰. לדעתי, הצעתו של אהרונזי אפשרית למרות הקושי בקריאת חלק מן האותיות. לעומת זאת, הצעתו של לאמיר קשה ביותר וחסרת כל פשר²¹. מכל מקום, בין אם נקרא כתובת זו לפי שיטת אהרונזי, לא כל שכן לפי שיטת לאמיר, לא תהא בכך כל סתירה להנחתו של אלט או להנחתו. אדרבה, אם נקבל את הצעת אהרונזי, כפי שהציע בעל התגובה לעיל, אשר אף מסתמך על קריאה זו בטיעוניו, תהא בכך ראיה נוספת להנחתו בדבר החלוקה למחוזות משנה וסיוע לגישתו של אלט, ושל החוקרים הרבים שהלכו בעקבותיו, בדבר הזיקה שבין רשימת הערים ביהושע טו למערך המינהלי של הממלכה. הסיוע לדברינו יהיה אם נזהה את תל א-סבע עם באר שבע, לא כל שכן עם שבע/שמע, שהרי שמע ואמם נמנו זו אחר זו ברשימת ערי הנגב של יהודה ביהושע טו כ²²,

18 אהרונזי, כתובות ערד (לעיל, הערה 5), עמ' 150.

19 Y. Aharoni, *Beer Sheba*, I, Tel Aviv 1973, pp. 71–72.

20 לאמיר (לעיל, הערה 5), עמ' 271–273.

21 בייחוד קשה הצעתו של לאמיר, לקרוא את האות השלישית בשורה 2 כאל"ף. הצעתו של אהרונזי לקרוא ת"ו עדיפה (השווה גם לאות הרביעית בשורה 4, שהיא גם לדעת לאמיר אל"ף, והיא שונה מאוד מן האות השלישית בשורה 2). את הסימנים האחרונים בשורה 2 עדיף לקרוא, כהצעת אהרונזי, W/ב, היינו: ש/ש ולפרש אותם כראשי תיבות של 'בת שמן'. הקו האלכסוני אחרי האות ב"ת בשורה 2 מסמן, ככל הנראה, קיצור, כמו בכתובות ערד, ואין להניח שהוא חלק מן האות דל"ת, כפי שסבר בטעות לאמיר. גם בשורה 4 קריאתו של אהרונזי עדיפה. האות השנייה היא כנראה יו"ד ולא ז"ן כדעת לאמיר. האותיות הבעייתיות ביותר בכתובת הן השלישית והאחרונה בשורה 4. השלישית נכתבה, כנראה, כפי שהציע אהרונזי, על גבי אות קודמת שלא נמחקה כראוי וסימניה מקשים על קריאת האות החדשה. בשורה 1 סבירה הנחת אהרונזי, שמדובר בשנת 15 למלך יהודה (לדעתו: חזקיהו), אלא שקשה לקבוע בוודאות את זהותו של המלך, שהרי גם עזריהו, יותם ואחז מלכו למעלה מחמש-עשרה שנה.

22 ניתוח המבנה הפנימי של רשימת ערי הנגב ביהושע טו ושל רשימות הערים השמעוניות ביהושע יט ובדברי הימים א ד מצביע על שינויים שחלו בחלוקה המינהלית המשנית של החבלים השמעוניים של הנגב. לפי הרשימות השמעוניות היו שבע ומולדה (כנראה, בימי דוד ושלמה) חלק ממחוז המשנה של באר שבע (יהושע יט ב; דברי הימים א ד כח). הרשימה ביהושע טו כו ואילך מלמדת על שינויים קלים שחלו במחוזות המשנה שבאיזור. שינויים אלה חלו בעיקר באיזור באר שבע. תחת באר שבע נמנית ברשימה ביהושע טו העיר אמם, ואילו באר שבע ובנותיה היו, כנראה, חלק ממחוז משנה אחר, שבו נכללה גם חצר שועל ואולי גם בעלה ועצם.

ואת (בית) אמם הוצע לזהות עם ח'רבת אל חמם ליד נבטים, שלושה ק"מ בלבד מתל א־סבע²³. קריאתו של אהרונ' לכתובת מתל א־סבע עשויה איפוא ללמד על קיומו של מחוז משני נוסף בנגב, לצדם של מחוזות המשנה של ערד ורמת נגב. מספר הערים שנכללו בכל אחת מן המסגרות המינהליות המשוניות הללו (שלוש או ארבע ערים) מלמד, שבמחוז הנגב, שבו נכללו למעלה משלושים ערים, הוקמו מסגרות מינהליות משניות נוספות. אף כך עולה מניתוח המבנה הפנימי של רשימת ערי הנגב ביהושע טו והשוואתו למבנה רשימות הערים של שמעון ביהושע יט ב-ח ובדברי הימים א ד כח-לג. בשתי הרשימות השמעוניות קיימת הבחנה ברורה בין שני מחוזות: מחוז באר שבע (יהושע יט ב-ו; דברי הימים א ד כח-לא), שנחתם בסיכום המספרי: 'ערים שלוש עשרה וחצריהן' (יהושע יט ו)²⁴, ומחוז משני, שמנה ארבע או חמש ערים בלבד, והוא תואם לדגם מחוזות המשנה לפי שיטתי. מחוז משני זה שכן בדרום מזרח השפלה, וגם רשימת ערי נחתמת בחתימה מספרית: 'ערים ארבע וחצריהן' (יהושע יט ז), 'ערים חמש' (דברי הימים א ד לב). השוואת הרשימות השמעוניות ורשימת ערי הנגב עם רשימת ערי השפלה ביהושע טו, מלמדת על שינויים שחלו בהיקף מחוזות המשנה ובהרכב עריהן ועל תמורות שחלו במערך המינהלי של הנגב בתקופת המלוכה. לדוגמה, בראשית תקופת המלוכה כלל מחוז המשנה הצפוני של שמעון (עין ורמון) גם את הערים עתר ועשן. אולם, המסגרת המינהלית הזאת פורקה, כנראה במאה הח' לפנה"ס, וחבליה צורפו בחלקם למחוז המזרחי של השפלה הוא מחוז לבנה (תחומי עתר ועשן), ושאר השטחים סופחו למחוז המשנה הצפוני של הנגב (עין ורמון)²⁵.

ד

כתובות 19 ו-25 מערד הובאו בתגובה לעיל כראיה 'להתנקזות פעילות אדמיניסטרטיבית' לערד, וכביכול כעדות למשלוח מסים מאזורים שונים בהר לערד שבנגב. אולם אין לקבל טענות אלה. כתובת 19 אינה אלא תיבה אחת בת שלוש אותיות, שאהרונ' הציע לקרוא: 'ינמ'²⁶. קריאה זו קשה ופשרן של האותיות הללו אינו ברור כלל ועיקר. במחקר הועלו הצעות שונות לביאור משמען של האותיות הללו. יש שהבינו אותן כמידת נפח²⁷. אחרים סברו, שהן סוג של יין או לחילופין שם של

23 נאמן (לעיל, הערה 6), עמ' 146.

24 בדברי הימים א ד לא, חסרה חתימה זו ותחתיה בא הנוסח: 'אלה עריהם עד מלך דוד'. אולם ברישא של פסוק לב באה התיבה: 'וחצריהם', שאין לצרפה לערים עיטם, עין וכו', שכן הן נקראות 'ערים' ולא 'חצרים'. עדיף להניח איפוא שהיא שריד לחתימת הקבוצה הראשונה, ונראה שיש להשלים: '[ערים שלוש עשרה] וחצריהן', ולשער, שהכנסת ציון תאריך הרשימה ('אלה עריהם עד מלך דוד') הביא לניתוק בין החתימה של הקבוצה הראשונה לבין המניין המפורט של הערים ולצירוף מלאכותי של שארית החתימה לפסוקים לב ואילך. לזיקתה של התיבה 'וחצריהן' לפסוקים כח-לא ראה: E.L. Curtis and A.A. Madsen, *A Critical and Exegetical Commentary on the Books of Chronicles*, (ICC), Edinburgh 1910, p. 115

25 לסוגיה זו ראה גם: גליל (לעיל, הערה 6), עמ' 57 ואילך.

26 אהרונ', כתובות ערד (לעיל, הערה 5), עמ' 41.

27 גב"ע צרפתי, 'ינם – שם של מידת נפח?', לשוננו, לד (תש"ל), עמ' 154.

עיר בנגב או בהר²⁸. האפשרות האחרונה היא הפחות סבירה, שכן הכתובת רשומה על גבי דופן של קנקן שלם, וראוי להניח שמדובר בסוג החומר שאוחסן בכלי גדול זה. זאת ועוד, קריאת האותיות כאמור אינה ודאית. שתי האותיות הראשונות הן אמנם: 'יך', אולם הסימן שבא אחריהן אינו ברור כלל, ומכל מקום קשה להניח שזו האות מ"ם. אם סימן זה הוא אות, אזי יש לקרוא זאת כנראה כנו"ן עם סימן כלשהו אחריה. ניתן לשער, לחילופין, שאחרי שתי האותיות הראשונות נרשם סימן, שציין אולי את כמות החומר שבכלי, בעוד ששתי האותיות הראשונות ציינו את סוג החומר. מאחר שהמלה יין רשומה בכתובות ערד תמיד בשתי יו"דים (בניגוד לחרסי שומרון שבהם היא רשומה רק ביו"ד אחת), ניתן לשער, שהאותיות 'יך' בכתובת 19 הן קיצור לייך, בדומה לאותיות 'קמ' בכתובת 8 מערד, שהן קיצור לקמח²⁹, או שהן ראשי תיבות של יין מסוג מסוים או של יין שנועד לתכלית מסוימת. השימוש בקיצורים ובראשי תיבות רווח בכתובות האפיקראפיות שנתגלו בארץ ומחוצה לה. בייחוד בולטת תופעה זו בכתובות ערד העבריות והארמיות³⁰. מכל מקום יהא משמען של האותיות 'יך' והסימן או הסימנים שלאחריהן אשר יהא, מאוד לא זהיר להסיק מכתובת לא ברורה זו מסקנות כלשהן על המערך המינהלי של ממלכת יהודה.

הכתובת האחרת שנוכרה לעיל היא כתובת 25 מערד. כתובת זו נידונה במחקר בהרחבה והחוקרים עמדו על הקשיים הרבים שהיא מעלה³¹. אין הסכמה באשר למשמעה של הכתובת וכן אין

28 אהרוני, כתובות ערד (לעיל, הערה 5), עמ' 41, הערה 3.

29 אהרוני, שם, עמ' 24. פירוש דומה לאותיות 'קמ' בכתובת נוספת שנמצאה בערד ראה: A.F.

Rainey, 'Three Additional Ostraca from Tel Arad', *Tel Aviv*, IV (1977), pp. 97–104

30 לשימוש בקיצורים ובראשי תיבות בכתובות אפיקראפיות עיין: אהרוני, שם, עמ' 13, 24, 33, 84; 'י

נוה, 'שני אוסטרקונים ארמיים מן התקופה הפרסית', בתוך: ב' אופנהיימר (עורך), המקרא ותולדות

עם ישראל – מחקרים לזכרו של יעקב ליוור, תל אביב תשל"ב, עמ' 186–189: הנ"ל, 'האוסטרקונים

הארמיים מתל ערד', בתוך: אהרוני, שם, עמ' 168 ואילך, ושם ספרות נוספת: הנ"ל, 'האוסטרקונים

ארמיים מתל באר שבע', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, א (תשל"ו), עמ' 189–195. שימוש

בראשי תיבות בכתובות ערד ניכר, כנראה, בכתובות 102–103, שנרשמו על גבי קערות שלמות,

שנמצאו לרגלי המזבח במקדש של ערד. אהרוני הציע לקרוא את הסימן הראשון מבין שני הסימנים

הבאים על קערות אלה כאות קוף, ולפרשה כקיצור לקרבן (כתובות ערד, שם, עמ' 118). אם הסימן

השני הוא בכל זאת האות כ"ף, שנכתבה בצורה ארכאית יוצאת דופן, כי אז יש להעדיף את הצעתו

של רייני ('ערד בשלהי ימיה של ממלכת יהודה', קתדרה, 42 [תשמ"ז], עמ' 16–17) לקרוא כאן

ראשי תיבות של: 'ק[דש] כ[הנים]', בדומה לכתובת שפרסם לאחרונה לאמיר: 'לבי[ת יהוה] קדש

כהנב' (A. Lemaire, 'Une inscription paléo-Hébraïque sur Grenade en ivoire', *RB*, LXXXVIII [1981], pp. 236–239; idem, 'Probable Head of a Priestly Sceptre from

של קרוס (F.M. Cross, 'Two Offering Dishes with Phoenician Inscriptions from the Sanctuary of Arad', *BASOR*, CCXXXV [1979], pp. 75–78, esp. p. 77).

קיצור 'קדש', ובדומה לכך גם השערתו של לאמיר (שם, שם), לקרוא בכתובות 102–103:

'קדש' קשות, שכן האות השנייה ודאי אינה ש"ן, בייחוד לא בכתובת 102, שבה ניכר בבידור

קו מאונך מתחת לשלושת הקווים העליונים של אות זו.

31 Sh. Yeivin, 'An Ostrakon from Tel Arad Exhibiting a Combination of Two Scripts', *JEA*, LV (1969), pp. 98–102; A.F. Rainey, 'A Hebrew Receipt from Arad', *BASOR*,

קריאתה ודאית. בייחוד קשה מאוד הקריאה: 'ענים' בתחילת שורה 2. לאמיר גרס בראשונה: 'מקי'נים תחתנם³², ולעומתו קרא א' רייני: '[מב]ני. תחתנם³³. לדעתו של רייני, בין המלה הראשונה בשורה 2 ('[מב]ני') למלה השנייה ('תחתנם') אין אות כלשהי, אלא נקודה. עיון מחודש בכתובת המקורית מלמד שיש להעדיף את הצעתו של רייני, היינו שבין שתי המילים רשומה נקודה. ייתכן, שבמקום שבו נרשמה נקודה זו היתה כתובה קודם לכן אות שנמחקה (פאלימפסטס). מכאן שבשורה 2 ניתן לקרוא בוודאות רק את האותיות הבאות: '[...]. י. תחתנם'. לפני היר"ד יש שרידים של אות, שהיא, כנראה, נו"ן. האות הקודמת לאות זו לא ברורה, אולם היא איננה, בשום פנים ואופן, האות עי"ן. לפיכך הקריאה 'ענים' בתחילת שורה זו בלתי אפשרית³⁴.

הקריאה 'מען' בשורה 4 איננה ודאית. ואכן ייבין קרא מ"ם במקום נו"ן³⁵, ורייני הציע לקרוא לחילופין: 'מען' או 'מע' <נ>ם' (היינו, ממעון או ממעונים), בהדגישו, שהפירוש שהציע לשורות 2–3: 'מעלה את ההנחה, שלמעשה הכוונה היא לקבוצה אתנית, ככל הנראה שבט במזרח הנגב'³⁶. אבל גם אם נקרא 'מען', עדיין יהא עלינו להכריע אם זהו שם של עיר, או כהצעתו החילופית של רייני, שם של משפחה, או שם של שבט שישב בתחום אחריותה המינהלית של ערד (בדומה לקבוצות שנמנו לעיל בשורות 2–3). ואם נניח שזה שמה של עיר, האם הכוונה לעיר מעון שבהר (שהיא כאן בבירור מחוץ להקשר) או שמא ליישוב בעל שם דומה, שיש לבקשו בסמוך לערד. בהקשר זה ראוי לצטט את אהרונזי בעצמו, שהדגיש במקום אחר את תופעת השמות הזהים של מקומות ומשפחות שישבו באזורים שונים: 'מיהושע טו ומרשימת שישק נודעו שמותיהם של ישובים אחדים בנגב הנקראים בשמות דומים ליישובים ידועים באזורים אחרים כגון: זיף, ערוער, קדש, חצור, בעלות, אדרים), אבל, בית ענת³⁷.

מבחינה תיאורטית ניתן להעלות על הדעת את אפשרות קיומם של מערכים מינהליים מקבילים בסוף ימי בית ראשון ביהודה, בדומה לקיומם של מערכים מינהליים מקבילים בימי הממלכה המאוחדת³⁸. אולם אין בעדות המסופקת של כתובת 25 מערד, או בכל מקור מקראי או אפיגרפי אחר, ראיה להשערה זו.

אהרונזי סבר, שכתובת 25 מערד משקפת תמורות שחלו במינהל המלכותי היהודאי בסוף ימי בית ראשון, תמורות התואמות את החלוקה המינהלית של הממלכה כפי שהיא משתקפת, לדעתו,

23–29 (1971), pp. CCII; לאמיר (לעיל, הערה 17), עמ' 348 ואילך; הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ'

195–197; אהרונזי, כתובות ערד (לעיל, הערה 5), עמ' 52–53.

32 לאמיר (לעיל, הערה 17), עמ' 348.

33 רייני (לעיל, הערה 31), עמ' 26 ואילך.

34 גם פרופ' י' נוה, שעמו התייעצתי בנושא זה, סבור שלא ניתן לקרוא 'ענים' בתחילת שורה 2.

35 ייבין (לעיל, הערה 31), עמ' 99.

36 רייני (לעיל, הערה 31), עמ' 25, וכן עמ' 27.

37 אהרונזי, כתובות ערד (לעיל, הערה 5), עמ' 41, הערה 3.

38 Z. Kallai, 'Organizational and Administrative Frameworks in the Kingdom of David and Solomon', *Proceedings of the Sixth World Congress of Jewish Studies*, I, Jerusalem 1977, pp. 213–220; idem, 'The United Monarchy of Israel – A Focal Point in Israelite History', *IEJ*, XXVII (1977), pp. 103–109; גליל, נחלת דן (לעיל, הערה 6), עמ' 18.

מטביעות 'למלך'³⁹. לדעתו, טביעות אלה מלמדות על חלוקה מינהלית של ממלכת יהודה בימי חזקיהו לארבעה מחוזות מינהליים: ירושלים (= 'ממשת'), חברון, זיף ושוכה. כל אחד מבין ארבעת המחוזות הללו הקיף את תחומם של שלושה מחוזות שנמנו ברשימת ערי יהודה ביהושע טו, רשימה המשקפת לדעתו את ימי עוזיהו. זיף, המחוז המינהלי החדש, כלל את המחוזות הבאים שנמנו ביהושע טו: מחוז הנגב (1), ומחוזות דביר (5) וזיף (7) בהר. חלוקה חדשה זו הולמת, לדעתו, את עדותה של כתובת 25 מערד, שהרי לפי קריאתו נזכרות בכתובת זו הערים מעון וענים, השוכנות במחוזות 5 ו-7 ביהושע טו. אולם אין לקבל את השערותיו של אהרונן. ראשית, מפני שכתובת 25 מערד איננה אלא משענת קנה רצוף להנחתו, ויותר משהיא מסייעת היא עלולה להטעות (ראה להלן). שנית, אין כל ראייה לכך שטביעות 'למלך' אכן משקפות חלוקה של הממלכה לארבעה מחוזות מינהליים. זאת ועוד, אין ראייה לכך שמחוזות אלה (אם נשער שהתקיימו) ביטלו את החלוקה המסורתית של הממלכה ל"ב מחוזות, ולא היו מעין מבנה על שנוסף על החלוקה הקודמת מבלי לשנותה.

קושי נוסף בשיטתו של אהרונן נעוץ בסברתו שתפוצתן של טביעות 'למלך' מלמדת על: 'ריאורגניזציה של גביית המס וריכוזו בארבע ערי מסכנות עיקריות' (שם, שם). לפי הנחה זו, זיף אמורה להיות עיר המסכנות הראשית בתחומה. אולם אם נקבל את קריאתו של אהרונן לכתובת 25 מערד ואת פירושו לכתובות אחרות שנידונו לעיל, לא זיף היא העיר החשובה ביותר באזור זה אלא דווקא ערד.

תפוצתן של טביעות 'למלך' איננה מסייעת להנחתו של אהרונן, שהרי טביעות 'למלך' זיף, לדוגמה, לא נמצאו רק בתחומי מחוזות 1, 5 ו-7, ועניין זה כבר נידון בהרחבה במחקר⁴⁰. ההשערה שהטביעות הן עדות לארבע אחוזות מלכותיות, שמהן סופקו מוצרים לערי יהודה בשעת חירום, טובה מהצעת אהרונן. אולם גם היא טרם הוכחה⁴¹.

39 אהרונן, בספרו האנגלי (לעיל, הערה 4), עמ' 394–400.

40 על 'טביעות למלך' ראה: P. Welten, *Die Königs-Stempel*, Wiesbaden 1969; F.M. Cross, 'Judean Stamps', *Eretz Israel*, IX (1969), pp. 20–27, esp. pp. 20–22; A. Lemaire, 'Remarques sur la datation des estampilles "lmlk"', *VT*, XXV (1975), pp. 678–682; D. Ussishkin, 'The Destruction of Lachish by Sennacherib and the Dating of the Royal Judean Storage Jars', *Tel Aviv*, IV (1977), pp. 56 ff.; N. Na'aman, 'Sennacherib's Campaign to Judah and the Date of the lmlk Stamps', *VT*, XXIX (1979), pp. 61–89, esp. pp. 70 ff. אהרונן, שם, שם; נ' אביגד, 'המקורות האפיגרפיים העבריים', בתוך: א' מלמט (עורך), *ההיסטוריה של עם ישראל: ימי המלוכה – היסטוריה מדינית, ירושלים תשמ"ב*, עמ' 34–33; א' רייני, בתוך: Y. Aharoni, *Arad Inscriptions*, Jerusalem 1981, p. 127. שפלת יהודה (לעיל, הערה 2), עמ' 9, 15, 17; ע' מזר, 'בין פלשת ליהודה – תמנה (תל בטש) בתקופת הברזל ב', ארץ ישראל, יח (תשמ"ב), עמ' 300–324, ובייחוד עמ' 306–309, 317, 321; ולאחרונה ראה גם: נאמן, טביעות למלך (לעיל, הערה 8), עמ' 5–21, בייחוד עמ' 11 ואילך.

41 על השערה זו ראה: קרוס, שם, עמ' 22; רייני, בתוך: כתובות ערד, שם, שם. ביקורת על דעה זו ראה: נאמן, טביעות למלך (לעיל, הערה 8), עמ' 14 ואילך.

ה

אוסטרקון 'בית אכזיב' מלכיש מובא בתגובה לעיל כראיה לטיעון 'שהפעילות הממלכתית באיזור זה [בשפלה]... קשרה יחד יישובים מכל הקבוצות'. לטיעון זה אין על מה שיסמוך, שכן עצם הזכרת 'בית אכזיב' באוסטרקון שנמצא בלכיש אין לה כשלעצמה כל משמעות. תוכנו של האוסטרקון הזה לא ברור, ולפיכך הוא אינו מעלה ואינו מוריד דבר בשאלת הזיקה בין רשימות הערים לממצא האפוגראפי ובין לבין החלוקה המינהלית של הממלכה.

על האוסטרקון נרשמו עשר שורות. בתשע השורות הראשונות נרשמו שמות של אנשים (או של אנשים שייצגו משפחות), ובשורה 10 נרשם: 'לבית אכזיב' [ב]⁴². מן האות למ"ד, הפותחת כל שורה, ומשני הסימנים בשורות 6 ו-7, שהוראתם אינה ברורה, ניתן לשער, שבכתובת זו נזכרו מוצרים או נתונים מספריים כלשהם בזיקה לאנשים או למשפחות שנמנו בה. אולם מלבד אותם סימנים לא ברורים בשורות 6-7, אין בידינו לקבוע אפילו את טיבם הכללי של המוצרים או המספרים הללו. זאת ועוד, הזיקה בין האנשים או המשפחות, שנמנו בשורות 1-9, לבין בית אכזיב [ב], אינה ברורה. לא מובן מן הכתובת אם הם ישבו בבית אכזיב [ב] או שמא אין כל קשר בינם לבין מקום זה. לא ידוע אם הם קיבלו מוצרים מחוץ ללכיש והם עצמם ישבו בלכיש, או שמא הם שולחי המוצרים ומקום מושבם היה מחוץ ללכיש. המונח 'בית אכזיב' [ב] (אם השלמה זו אכן נכונה), עשוי אמנם להתפרש כשם מקום. אולם אפשר, ואולי עדיף, להבינו כשם משפחה, בדומה לרשימת האנשים שנמנו לעיל בשורות 1-9, אנשים, אשר כאמור, ייצגו אולי משפחות.

תוכן הכתובת, ולו תוכנה הכללי ותכליתה, אינם ברורים. ניתן לשער, שמדובר במיפקד של משפחות בלכיש, שבו נמנו בני המשפחות הללו ו/או נכסיהן, אולי בדומה למיפקד שנערך לדעת י' בית אריה בתל עירא⁴³. אם אכן זו משמעות הכתובת, כי אז יש לראות בה עדות למינהל עירוני-מקומי. לחילופין ניתן לשער, שמדובר בקשר בין לכיש לבין בית היוצר בעיר אכזיב. אין הכרח שזהו קשר של מיסוי, וייתכן שיש כאן קשר מסחרי גרידא בין בית היוצר באכזיב לבין משפחות בלכיש או גורם אחר בלכיש⁴⁴. אין כל ודאות שהאוסטרקון משקף פעילות ממלכתית, ובוודאי שאין מכאן ראיה לתלות מינהלית של העיר אכזיב בלכיש. אוסטרקון זה אינו תורם תרומה כלשהי להבנת המערך המינהלי של ממלכת יהודה, ואין הוא מעלה ולא מוריד דבר הן בשאלת הזיקה

42 על האוסטרקון הזה ראה: Y. Aharoni, *Investigation at Lachish: The Sanctuary and the Residency (Lachish V)*, Tel Aviv 1975, pp. 22-25

43 על הכתובת מתל עירא ראה: I. Beit Arie, 'A First Temple Period Census Document', *PEQ*, CXV (1983), pp. 105-108 (4) שלמיהו: כך לפי קריאתו של בית אריה. לדעתו, המסמך הזה הוא רשימה שנערכה בתל עירא לצרכים מינהליים-צבאיים, ככל הנראה בידי פקיד בשם ברכיהו. הזכרתו במסמך מלמדת, לדעת בית אריה, על מעמדו בעיר כפקיד או כסופר במינהל המקומי, ושמו הובא לזיהוי המפקד או בכדי להבחין בין מחוזות שונים בעיר אשר אותם הוא ניהל.

44 להשערה שבית אכזיב משמעו 'בית חרושת' או בית יוצר באכזיב, ראה: לאמיר (לעיל, הערה 5), עמ' 136-137. הרעיון המקורי הוא של א' דמסקי, שפירש 'בית אכזיב' במיכה א יד, בתי חרושת או בתי מלאכה באכזיב: A. Demsky, 'The House of Achzib', *IEJ*, XVI (1966), pp. 211-215

בין רשימות הערים לממצא האפיגרפי והן בשאלת הזיקה בין רשימות הערים לחלוקה המינהלית של הממלכה, וזאת מפאת תוכנו הלא ברור, שאינו מאפשר אלא לשער השערות, שאין בהן כל ודאות.

בדומה לאוסטרקון 'בית אכזיב', גם איגרת 4 מלכיש אינה רלוואנטית לענייננו. המשפט: 'וידע. כי. אל. משאת לכש. נחנו. שמרם ככל. האת אשר נתן אדני. כי לא. נראה את עזקה.' (שורות 10-13), מלמד שנוהלי הקבע חייבו את יושבי המקום שממנו נשלחה האיגרת, לקלוט ולשדר תשדורות באמצעות מנגנון המשואות, דרך עזקה. רק בשל סיבה מיוחדת, ומפאת חוסר האפשרות ליצור קשר עם עזקה, ככל הנראה מפני מצב חירום מיוחד, נקבעה פקודה חדשה, שחייבה את יושבי המקום לקלוט ולשדר אותות דרך לכיש. לדעת חוקרים רבים, הסיבה המיוחדת הנזכרת אינה אלא נפילתה של עזקה בימי המצור הבבלי האחרון על ירושלים: 'וחיל מלך בבל נלחמים על ירושלם ועל כל ערי יהודה הנותרות אל לכיש ואל עזקה כי הנה נשאר בערי יהודה ערי מבצר' (ירמיה לד ז). כלומר, אפשר שהפקודה החדשה הוצאה בשלבים האחרונים של הלחימה על ערי השפלה. מבין הערים הבצורות לא נותרו אלא עזקה ולכיש ואולי עוד מספר מצודות, ועתה, כפי שעולה כנראה מאיגרת 4 מלכיש, נפלה גם עזקה⁴⁵.

נמצינו למדים שאף מאיגרת זו אין כל סתירה להנחתו של אלט או להנחתו. הקושי בהסקת מסקנות כלשהן מן האיגרת על המערך המינהלי של ממלכת יהודה, נובע מן העובדה שאיננו יודעים מהיכן נשלחה האיגרת. מן ההקשר ניתן לשער, שהמקום שכן בין עזקה לבין לכיש⁴⁶, ובהחלט

45 עיין: מלמט (לעיל, הערה 15), עמ' 282-284, וכן דבריו של אביגד (לעיל, הערה 40, עמ' 30): 'ברור שדברים אלה [האמורים בכתובת 4 מלכיש] נכתבו ערב נפילתן של לכיש ועזקה והם תואמים להפליא את הכתוב בירמיה לד ז'.

46 יש סבורים שאיגרת 4 נשלחה ממצודה כלשהי באיזור ההר, שממנה ניתן היה לצפות אל שתי הערים. כך שיער בשעתו טור סיני, שסבר כי המכתב נשלח מקרית יערים (נ"ה טור סיני, תעודות לכיש: מכתבים מימי ירמיהו הנביא, ירושלים ת"ש, עמ' 121 ואילך), וכך לאחרונה: ע' מזר, 'החפירות בח'רבת אבו תוין ומערך המצודות הישראליות בהרי יהודה', ארץ ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 229-249, ובמיוחד עמ' 246 ואילך. ע' מזר זיהה את המצודה שממנה נשלח מכתב 4 מלכיש עם אחת המצודות באיזור ואדי פוכין: 'הדברים נכתבו בודאי במצודה שממנה ניתן היה לראות הן את לכיש והן את עזקה. מצודה כזו חייבת היתה להיות ממוקמת בשיפולי המערביים של הר חברון, והדעת נותנת שהיתה זו מצודה כמו זו שתיארנו כאן, ח'רבת אבו איתוין או ח'רבת תמנה, שהן המתאימות ביותר מבחינת נתונייהן הגיאוגרפיים בהיותן ממוקמות על הדרך או לפחות על דרך האיתות בין לכיש לירושלים' (שם, עמ' 247). הנחה זו איננה סבירה, שכן אם המצודה הזו שימשה מעין תחנת ממסר בין הערים הראשיות בשפלה לבין ירושלים, וניתן היה לצפות ממנה הן לעזקה והן ללכיש (ישירות או באמצעות תחנות ממסר נוספות), כי אז לא ברורה כלל ההתניה בין שמירת משואות לכיש לבין אי ראיית עזקה. עצם הקישור בין שני העניינים הללו כממור על כך, שהשגרה לא היתה תצפית אל שתי הערים אלא רק אל עזקה, ושגרה מעין זו הולמת עיר שדה בשפלה המצויה בתחום האחריות המינהלית של עזקה ולא תחנת ממסר ממלכתית שהופקדה על תצפית הן אל לכיש והן אל עזקה. יחד עם זאת ניתן בהחלט לשער, שאכן היה למצודות הללו תפקיד של מעין תחנות ממסר, ושדרכן הועברו הידיעות מן הערים הראשיות בשפלה לירושלים ובחזרה. קיומן של 'תחנות הממסר' אינו סותר את החלוקה המינהלית המשתקפת ברשימות הערים ביהושע

ייתכן, שמצודה זו היתה בתחום המחוז הצפוני של השפלה הוא מחוז עזקה, שכן היא צפתה דרך קבע אל עזקה⁴⁷.

1

אוסטרקון אחקם, שנתגלה לאחרונה בח'רבת עווה, היא קינה המקראית⁴⁸, הוא מסמך בן ארבע שורות. וזו לשונו (לפי קריאתו של י' בית אריה): (1) [ש]לם. לאחקם. בן. מנחם (2) עמדיהו. בן. זכר. ממלדה (3) הושעיהו. בן. נוי. מרנתן (4) מכי. בן. הצליהו. ממקדה⁴⁹. בית אריה הנית שהאוסטרקון הזה, בדומה לכתובת 24 מערד, משקף מצב חירום מדיני וצבאי. מצב החירום, שנבע מן האיום האדומי, חייב גיוס מיוחד והעברת כוחות ניכרים אל הדרום המותקף, וכדברי בית אריה: 'ציון המקומות מצביע אולי על גיוס נרחב ביהודה לעזרת המצודה שהיתה צפויה לה סכנת התקפה'⁵⁰.

בעל התגובה לעיל קיבל את השערתו של בית אריה, וקבע שהכתובת מלמדת על קיומה של מערכת מינהלית המאורגנת ופועלת שלא לפי החלוקה העולה מרשימות הערים. קביעה זו תמוהה ביותר. ראש לכול יש להדגיש, שהצעתו של בית אריה אינה אלא השערה, אחת מני רבות, ואין בה כל ודאות. לצורך הדיון בלבד, ומתוך ניסיון למצות את מלוא המשמעות של ההשערה הזאת, ננסה

טו. אדרבא, ניתן לראות בהן מערכת שנועדה לקשר בין המטה הכללי של הצבא בירושלים לבין מפקדי המחוזות שבשפלה או בחבלים אחרים של הממלכה.

47 לדעה שונה ראה: י' ידין, 'תעודות לכיש – מכתבים מקוריים או העתקים וטיוטות?', ארץ ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 141–146, בייחוד עמ' 142–143. לדעתו, כותב המכתב ישב בלכיש, והוא מציין שהוא שומר על משואות לכיש. הוראת שורות 10–13 היא, לדעתו, שאת 'משאת לכיש יש להפעיל ולשמור עליה רק אם המשאת של עזקה אינה נראת' (שם, עמ' 143). אבל הפירוש הזה איננו הגיוני, שכן יש להניח שמשואות לכיש הופעלו ברציפות ובלי קשר למשואות עזקה. המשואות היו בין השאר 'אות חיים', ואחת הדרכים לדווח למפקדה הממונה על מצבה של העיר הנצורה, ובשלב מסוים של המצור, זו היתה כנראה הדרך היחידה.

48 לזיהויה של קינה עם ח'רבת עווה עיין: י' אהרונ, 'נגב יהודה', בקובץ: יהודה וירושלים, ירושלים תשי"ז, עמ' 56 הערה 16. לאחר מכן חזר בו אהרונ, והציע לזהות את קינה עם ח'רבת טיב. ראה דבריו בערך: 'קינה', אנציקלופדיה מקראית, ז, ירושלים תשל"ו, טורים 124–125; וראה גם בספרו האנגלי (לעיל, הערה 4), עמ' 261, 406. הצעתו הראשונה של אהרונ, לזהות את קינה עם ח'רבת עווה, מקובלת כיום על חוקרים רבים, ובהם: ז' קלאי, נחלות (לעיל, הערה 2), עמ' 318; הנ"ל, בספרו האנגלי (לעיל, הערה 2), עמ' 378, וכן גם: A. Lemaire, 'L'ostracon "Ramat Negeb"', *Semitica*, XXIII (1973), pp. 18–22; S. Mittmann, 'Ri l 16f. und das Siedlungsgebiet der Kenitischen Sippe Hobab', *ZDPV*, XCIII (1977), pp. 234–235; נאמן (לעיל, הערה 6), עמ' 145; י' בית אריה, 'חורבת עווה – מצודת גבול בנגב המזרחי', קדמוניות, יט (תשמ"ו), עמ' 32.

49 י' בית אריה, 'אוסטרקון אחקם מחורבת עווה', ארץ ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 94–96; הנ"ל (לעיל, הערה 48), עמ' 37 ואילך.

50 בית אריה (לעיל, הערה 48), עמ' 37–38.

להראות, שגם אם מקבלים את השערתו של בית אריה, לא תהא בכך סתירה להנחתו של אלט או להנחתו. אפילו אם נניח שפירושו של בית אריה מדויק, גם אז תיוותרנה שאלות רבות ללא מענה. דרך משל: כיצד ובידי מי גויסו החיילים הללו? האם אנו רשאים ללמוד על שגרת מינהל ועל 'מערכת מינהלית' מהוראה יחידאית, שנשלחה, לדעת בית אריה, בשעת חירום? האם החיילים הללו היו שייכים ליחידות שהיו מאורגנות מלכתחילה מלוחמים שמוצאם היה ממקומות שונים בממלכה? או שמא מדובר בגיוס חירום חד פעמי, ובהוראה מיוחדת למפקדי המחוזות לשלוח מספר שומרים או יחידות של שומרים לחיזוק הנגב?

אם נקבל את השערתו של בית אריה כהנחת עבודה, נוכל להציע שתי אפשרויות עיקריות לפיתרון השאלות באיזו שיטה ובאמצעות איזה מנגנון נערך הגיוס. האפשרות האחת היא שהם התגייסו בראשונה בעריהם באמצעות מנגנון המחוזות, מחוזות-המשנה והערים המשתקף ברשימת ערי יהודה ביהושע טו. לאחר ההתייצבות הראשונית, הם נשלחו בידי מפקד העיר (או המחוז) לתגבור הנגב, כמו למשל החיילים שגויסו מערד ומקינה ונשלחו לחזק את רמת נגב (כתובת 24 מערד). לחילופין, ניתן לשער, שהחרס מח'רבת עוזה מלמד, שלא היתה התאמה בין מערך הגיוס של חיל המילואים לבין החלוקה המינהלית של הממלכה המשתקפת ברשימת ערי יהודה ביהושע טו. מכאן ניתן ללמוד לכאורה, שיחידות צבא המילואים של יהודה כללו חיילים ממקומות מגורים שונים בכל רחבי הממלכה, שאוגדו ליחידות לפי מפתח כלשהו, ונתחייבו כיום פקודה להתגייס ולהתייצב ב'בסיסהם', שלא היו מקומות מגוריהם. שתי ההצעות אינן סותרות את הנחתו של אלט או את הנחתו.

מבין שתי ההצעות הללו דומה שיש להעדיף את הראשונה. ההצעה השנייה עומדת כנגד העדויות המקראיות, המצביעות על כך שגיוס צבא המילואים נערך על פי משפחות ובתי אבות ולא על פי השתייכות שרירותית ליחידות ארציות. גיוס לפי משפחות ובתי אבות משמעו: יחידות גיוס גרעיניות קטנות ומקומיות, ומכסות גיוס קבועות, שהוטלו על המשפחות המורחבות, אשר ישבו בדרך כלל בעיר אחת ובסביבותיה⁵¹. בסוגיה זו חשובות במיוחד הידיעות בספר דברי הימים, שעניינן הארגון הצבאי של הממלכה בימי דוד ושלמה ובימי מלכי יהודה הנותרים, כמו למשל, דברי הימים ב כה ה: 'ויקבץ אמציהו את יהודה ויעמידם לבית אבות לשרי האלפים ולשרי המאות

51 במקרא יש ידיעות רבות על מספר משפחות שישבו בעיר אחת, כמו למשל: ארבע משפחות חברון, ארבע משפחות קרית יערים, שבע משפחות תקוע, ועוד. לסוגיה זו חשוב במיוחד מאמרו של ב' מזר, 'קרית ארבע היא חברון', בספרו: ערים וגלילות בארץ ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 45-64, בייחוד עמ' 53 ואילך. מזר, בעקבות לונג ודינור, הניח שהעיר חברון נקראה קרית ארבע משום שנחלקה לארבעה רבעים, בדומה לערים נוזי וחלב (שם, עמ' 55). לחילופין ניתן אולי לשער, שהעיר נקראה קרית ארבע על שם ארבע המשפחות הדומיננטיות בעיר: קורת, תפוח, רקם ושמע (דברי הימים א ב מג). ליישבתן של מספר משפחות בעיר אחת ראה גם: ג' גליל, מגילות הייחוסין של שבט יהודה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 51 ואילך, 91 ואילך, 110-114: על הזיקה שבין העיר למשפחה בתקופת המקרא ראה לאחרונה: ש' בנדור, בית האב בישראל למן ההתנחלות ועד סוף ימי המלוכה: מבנה החברה הקדומה בישראל, חיפה תשמ"ז, עמ' 42 ואילך, ושם ספרות נוספת.

לכל יהודה ובנימן ויפקדם למבן עשרים שנה ומעלה... (השווה גם: שם יז יד, ועוד). כלומר, הגיוס נערך על פי בתי אב ובזיקה למקומות מושבם של המגויסים⁵².

לשיטת הגיוס שהתבססה על קריטריונים לוקאליים־משפחתיים היו יתרונות רבים, כגון: מהירות הגיוס וחיסכון ניכר בהוצאות, הן בכלכלת הכוחות המגויסים – שכן גיוסם על פי עיקרון עירוני־משפחתי משמעו שהמגויסים ניוונו בעיקר על חשבונם ובבתיהם – והן בהעדר צורך להקים בסיסים מיוחדים לקליטתם של המגויסים. זאת ועוד, לגיוס לפי מפתח עירוני־משפחתי היתה חשיבות צבאית מכרעת, שכן לא יעלה על הדעת תכנון הגנה על עיר בעת מצור אלא בהסתמך על כוחות מקומיים, וכידוע מלכי יהודה נמנעו על פי רוב מלהתייצב בקרב שדה נגד אויביהם (כך רחבעם בעת מסע שישק, וכך גם חזקיהו בעת מסע סנחריב, ובני יאשיהו בשנותיה האחרונות של יהודה). היה אפוא הכרח לארגן את ההגנה על העיר באמצעות כוחות מקומיים. ניתן היה לחלץ יחידות עירוניות לעזרת מצודות או יישובים סמוכים, או אף לחיזוק אזורים מרוחקים, אולם לא היתה זו אלא אופציה נוספת לשלב השני בהתארגנות להגנת ערי יהודה. בשלב הראשון גויסו הלוחמים להגנת עירם ומשפחתם.

לסיכום, גם אם נקבל את השערתו של בית אריה, ונראה בכתובת אחקם עדות לתגבור המצודה בח'רבת עווה בלוחמים מגזרות וממרחבים אחרים, ויש להדגיש שאין זו אלא השערה, גם אז לא תהא בכך כל סתירה להנחה שרשימת ערי יהודה ביהושע טו משקפת חלוקה מינהלית של ממלכת יהודה.

52 על גיוס צבא המילואים בתקופת המלוכה לפי קריטריונים טריטוריאליים־משפחתיים עמדו חוקרים רבים. ראה: " ידיו, תורת המלחמה בארצות המקרא לאור הממצאים הארכיאולוגיים, רמת גן תשכ"ג², עמ' 242–243; הנ"ל, 'צבא המילואים אשר לדוד ולשלמה', בתוך: " ליוור (עורך), היסטוריה צבאית של ארץ ישראל בימי המקרא, תל אביב תשכ"ד, עמ' 356–361; R. de Vaux, *Les Institutions de l'Ancient Testament*, II, Paris 1967², pp. 14 ff. אנציקלופדיה מקראית, ו, ירושלים תשל"ב, טורים 655–656; " אפעל, 'דרכי לחימה ומשטר חברתי בתקופת המקרא', בתוך: מ' חובב (עורך), הגות במקרא, א, גבעתיים 1973, עמ' 58; ולאחרונה בהרחבה: ש' בנדור (לעיל, הערה 51), עמ' 44–56. לניתוח המקורות המקראיים המעידים על גיוס הצבא לפי בתי אב, ראה: ש' יפת, אמונות ודעות בספר דברי הימים, ירושלים תשל"ז, עמ' 242–243, 252; J. M. Myers, *II Chronicles (AB)*, Garden City, New York; 261–263, 328 London 1982, pp. 261–263, 328; והשווה גם: ז' ויסמן, " איש בחור" והתגיוס שבטי ישראל למלחמה, דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, א: תקופת המקרא, ירושלים תשמ"ב, עמ' 25–30.